

РОЗДІЛ II. АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ МОРФОЛОГІЇ

Наталія Дарчук

ORCID: orcid.org/0000-0001-8932-9301

DOI 10.31558/1815-3070.2020.40.1.2

УДК 811.161.2'373.23-12 Леся Українка

КАТЕГОРІЯ ОСОБИ В ПОЕТИЧНИХ ТВОРАХ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

У статті проаналізовано категорію особи у прижиттєвій творчості Лесі Українки на основі корпусу текстів української мови. Розглянуто засоби вираження семантики займенників як чинники ідіостилу поетеси. Наведено фрагмент створеного ідеографічного словника, наповненого дієслівною лексикою з частотними характеристиками поетичного стилю Лесі Українки.

Ключові слова: адресат, адресант, егоцентричність, займенник, ідеографічний словник, категорія особи, корпус текстів, предикат, частота.

Постановка наукової проблеми та її актуальність. Категорія особи відіграє виключно важливу роль у мові поезії – саме категорія особи за характером вживання її граматичної особи, по-перше, розмежовує такі художні форми, як лірика та епічні твори; по-друге, формує різні види лірики різними вживаннями граматичних осіб; по-третє, своєрідністю у використанні форм особи відзначає індивідуальний стиль поета; по-четверте, відіграє значну роль в утворенні смислу, загальної композиції ліричних віршів (Ковтунова 7).

Лірика – це, за визначенням більшості вчених-філологів, мова від першої особи (Ковтунова 7), у той час, коли в основі прозового твору лежить третя особа (одним із винятків є твір, у якому мова йде від першої особи, наприклад, «Intermezzo» М. Коцюбинського). На думку Ю. М. Лотмана, у прозових творах категорія особи не значна, оскільки їх герої виступають у третій особі, а ліричні ж персонажі, навпаки, розподіляються за схемою першої, другої і третьої особи (Лотман 84).

Актуальність обраної проблеми зумовлена тим, що категорія особи є засадничою у ліриці, здійснює пізнавальну й комунікативну функцію, визначає почастини навіть структуру поетичного твору.

Метою цієї статті є дослідження категорії особи у прижиттєвій творчості Лесі Українки на основі корпусу текстів української мови, розміщеного на порталі mova.info. Матеріалом слугували прижиттєві видання Лесі Українки.

Аналіз досліджень проблеми. Непослабний інтерес до знакової для української культури постаті Лесі Українки, чие 150-річчя відзначатиметься у 2021 році, заохочує все нові й нові дослідження її творчості. Мовотворча роль Лесі Українки є всеосяжною, що привертало увагу завжди і літературознавців (Л. Кулінська, Ю. Лавріненко, Л. Міщенко, А. Музичка, Л. Одарченко та ін.), і мовознавців (Г. Голоюх, Н. Данилюк, Л. Дядищева, С. Єрмоленко, Н. Іваницька, М. Ковалик, К. Ленець, Л. Масенко, І. Матвіяс, Л. Мацько, М. Плющ, Л. Ставицька та ін.) (Беценко). Оскільки сучасну наукову добу характеризує активне

впровадження новітніх комп'ютерних засобів, закономірним кроком є створення відповідного інструментарію для роботи з текстами поетеси. У цьому полягає водночас і **актуальність**, і **новизна** проекту електронного дослідницького корпусу мови Лесі Українки в межах корпусу української мови (КУМ), створеного в лабораторії комп'ютерної лінгвістики Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Мета корпусу текстів Лесі Українки – створення такого лінгвістичного і програмного продукту, який би, з одного боку, надавав широкі відомості про мову поетеси, з іншого – був зручним для використання у різноманітних дослідженнях. Така мета вимагала виконання низки **завдань**, серед яких: лінгвістичний аналіз текстів Лесі Українки; укладання бази даних зафіксованих у них мовних одиниць із їхніми граматичними й кількісними характеристиками; створення зручного користувацького інтерфейсу, за яким можна було б здійснювати пошук, сортувати та статистично опрацьовувати усю зібрану в базі інформацію відповідно до потреб дослідників (Дарчук). Лінгвістичне опрацювання здійснювалося двома способами: 1) автоматично за допомогою автоматичного морфологічного (для визначення частин мови та їх граматичних форм) та автоматичного синтаксичного аналізу (виділення словосполучень і приписування їм необхідної інформації, побудова дерев залежностей); 2) автоматизовано в результаті роботи лінгвіста, який контролює правильність результатів аналізу, редагує й усуває можливі помилки. Корпус вичитаний, помилки виправлені, тому вважаємо, що Корпус, з лінгвістичного погляду, є «золотим» на кшталт Браунського корпусу (англ. Brown Corpus), що був створений в університеті Брауна в 60-ті роки (Дарчук).

Об'єктом дослідження є ідіостиль поетичного доробку Лесі Українки, який потребує глибокого й різномірного наукового аналізу, **предметом** – граматична поетика, зокрема функціонування категорії особи.

Опис фактичного матеріалу та методів, застосованих у процесі аналізу. Матеріалом слугували прижиттєві видання Лесі Українки: «Відгуки» (із циклу «Невольницькі пісні», «Легенди», «Ритми», «Хвилини»); «Думи і мрії» («Відгуки», «Мелодії», «Невільничі пісні», «Поеми»); «На крилах пісень» (I та II розділи). Загальний обсяг матеріалу **55 638** слововживань. Корпус розміщено на мовно-інформаційному порталі mova.info. Застосовано методи дистрибутивного, компонентного, кількісного й описового аналізів.

Наукова новизна, теоретична і практична цінність отриманих результатів полягає в тому, що ідіостиль Лесі Українки з погляду ідіостилістичної організації потребує докладних, виважених, об'єктивно цілісних студій глибинного характеру, а розроблений лінгвістичний і програмний продукт Корпусу текстів Лесі Українки надає широкі відомості про авторську мову і є зручним для використання у різноманітних дослідженнях, зокрема граматичної поетики. Схарактеризовано особливості функціонування категорії особи, розглянуто засоби вираження семантики займенників як чинники ідіостилістичної поетеси, виявлено загальні риси стилістично-граматичної системи індивідуально-авторського континууму як лінгвоестетичного феномену, які закономірно ґрунтуються на викорис-

танні загальномовних засобів, але в авторській інтерпретації індивідуалізовані і стилістично навантажені.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування результатів дослідження. На матеріалі вказаних збірок (загальна довжина тексту **55 638 слововживань**) було укладено Частотний словник обсягом 5 515 слів (адреса доступу <http://www.mova.info/cfq1.aspx?fdid=lupv>) й отримано такі кількісні дані вживання особових займенників (Табл.1)

Табл.1

Фрагмент частотного словника (особові займенники)

Слово	Частина мови	Абсолютна частота	Кількість текстів, в яких вжито займенник	Середня частота
я	займ.-ім.	866	102	22,7895
ти	займ.-ім.	477	68	12,5526
він	займ.-ім.	389	55	10,2368
вона	займ.-ім.	240	69	6,3158
ми	займ.-ім.	217	48	5,7105
вони	займ.-ім.	200	62	5,2632
ви	займ.-ім.	140	36	3,6842
воно	займ.-ім.	30	20	0,7895

Найчастотнішим виявився особовий займенник **я** (абсолютна частота 866, середня – 22, 8), що посідає друге місце за спадом частот у Частотному словнику (ЧС) Лесі Українки (перше місце, як і очікувалося, за єднальним сурядним сполучником **і**).

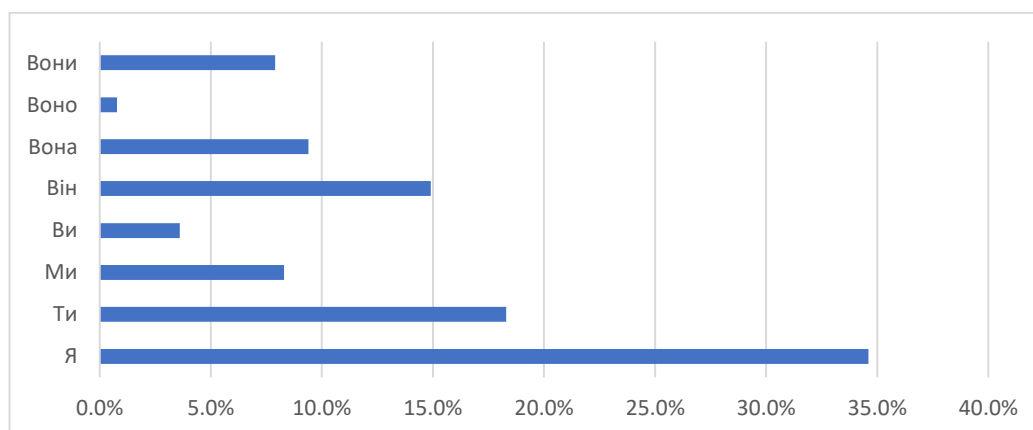

Рис. 1. Діаграма співвідношення особових займенників у творах Лесі Українки

Такий високий показник вживаності (рис.1) можна пояснити міркуваннями з цього приводу Л. О. Гінзбург, яка зауважує, що в ліричній поезії не завжди поет веде мову про себе і свої почуття, «в ліриці авторська свідомість може бути ви-

ражена в різних формах – від персоніфікованого ліричного героя до абстрактного образу поета, включеного у класичні жанри..., до різних об'єктивних сюжетів, персонажів, предметів, які зашифровують ліричного суб'єкта саме для того, щоб він продовжував просвічуватися крізь них» (Гинзбург 6).

Шосте місце за спадом частоти за особовим займенником **ти**, який майже вдвічі поступається за частотою займенникові **я** (рис.1). І. І. Ковтунова пояснює продуктивність займенника **ти** взаємодією поета в момент творчості з предметом почуття, до якого він звертається на **ти** (477 / 12, 6) (Ковтунова 9). Разом ці два найчастотніші займенники в усіх своїх формах становлять майже 53% від усієї кількості вживань категорії особи. Серед займенників 3-ої особи найчастотнішим є займенник чол. р. **він** (389 / 10,2), потім **вона** (240 / 6,3), **воно** (30 / 0,79) (рис.1). Серед особових форм у множині майже однакову частоту мають займенники **ми** (217 / 5,7), **вони** (200 / 5,3), а потім **ви** (140 / 3,7). Отже, можна припустити, що категорія особи належить до ядрових категорій поетичної граматики Лесі Українки, визначає її специфіку і структуру ліричного вірша, а висока частотність займенника **я** є домінуючою і, очевидно, грає провідну роль у формуванні поетичного смислу.

Ліричні тексти Лесі Українки з високою частотою займенників потребують вивчення своєрідності вживання поняття **я**, **ти**, а також тих, про кого йде мова (**він**, **вона**, **воно**). Граматична структура поетичних текстів, а саме переплетіння морфологічної та синтаксичної тканини вказує на зв'язок повідомлення й акту мовлення. Ю. М. Лотман розглядає граматичні елементи в поетичному тексті й відзначає особливу й важливу роль займенників у ліриці, заперечує при цьому розмежування граматичного й лексичного рівнів. На думку Ю. М. Лотмана, відношення займенників у тексті конструює модель поетичного світу (Лотман 77). Ми не порушували у своєму дослідженні питання про лінгвальний статус категорії особи (див. про це (Ожоган; Ясакова)), а зробили акцент саме на тому, що зміст самого займенника залежний від лексико-семантичної будови твору. Тому вихідним цілим у нашому дослідженні є окремий вірш.

Ю. І. Левін виділяє чотири типи текстів:

- 1) еготивний, написаний від першої особи;
- 2) апелятивний, організований як єдине звертання до адресата;
- 3) змішаний тип;
- 4) ні перший, ні другий, до якого ми віднесли тексти з уживанням тільки особових займенників **він**, **вона**, **воно**, **вони** (Левін 14).

Дослідження показали, що зі 142 проаналізованих віршів і поем найбільше текстів змішаного типу (111 віршів; 78,1% від 142), коли вживаються займенники всіх граматичних осіб, що свідчить про чергування граматичних осіб і підвищену внутрішньотекстову комунікативність; на другому місці тексти четвертого типу (16; 11, 3%), де вживаються тільки особові займенники третьої особи; еготивних – 12 (8, 5%) і всього три апелятивних (2,1%). Отже, зробимо висновок, що для ідіостилі письменниці характерний третій (змішаний) тип.

Функції займенників, на думку Ю. М. Лотмана, різні в сюжетній організації ліричних текстів. Можна виділити сюжетні схеми з центрами «**я**» і «**ти**».

Прикладом **еготивного** тексту є вірш «Якби вся кров моя уплинула отак...»:

Хто мене поставив сторожею серед руїн і смутку?

Хто наложив на мене обов'язок будити мертвих,

тішити живих калейдоскопом радощів і горя?

Хто гордощі вложив **мені** у серце ?

Хто дав мені одваги меч даєвусічний?

Хто наказав мені: не кидай зброї,

не відступай, не падай, не томись?

Чому ж я мушу слухати наказу?

Що ж не дає **мені** промовить просто:

«Так, доле, ти міцніша, **я** корюся!

При цьому перша особа може бути:

1) «власне» я, коли я ототожнюється з реальним автором, або **ми** з малою групою, яка включає автора;

2) «чуже» я;

3) «узагальнене», коли **ми** відноситься до людини взагалі, або до людства, або до великої групи.

У наведеному вірші й інших еготивних текстах вжито **я** зі словоформами в першому значенні, коли «я» ототожнюється з автором, Лесею Українкою. Егоцентричність цього тексту підсилюється тим, що всі речення питальні, крім останнього, окличного.

Прикладом **апелятивного** тексту є «Єврейські мелодії» із циклу «Невольницькі пісні»:

Певне, серце господь **тобі** дав із твердого кришталю:

ти провидів, що люд буде гнить у ворожій тюрмі, –

як же серце **твоє** не розбилось від лютого жалю?

Як **ти** міг дочекатись, чи справдиться слово **твоє**?

Роєм стріли ворожі на божєє місто летіли, –

*певне, чарами **ти** гартував тоді серце **своє**,*

що на ньому ламалися навіть ворожії стріли!

По війні **ти** на звалищах міста лишався один,

і палкі **твої** сльози точили холодне каміння,

і луна розляглась така серед смутних руїн,

аж найдавші нащадки почули **твоє** голосіння,

ти, вічная туга, **тебе** не збагну:

як же серце **твоє** не розбилось від лютого жалю?

Друга особа може бути:

1) «власна» (з реальним адресатом);

2) «невласна», коли адресат не може сприймати повідомлення;

3) «узагальнена», коли **ти** або **ви** – людина взагалі, або людство, або певна категорія людей;

4) «автокомунікативна» (звертання до себе).

У наведеному апелятивному тексті друга особа є невласною, оскільки звертається автор до невідомого адресата, посилює звертання присвійним прикмет-

ником *твій/свій* (серце *твоє*, слово *твоє*, серце *своє*, сльози *твої*, *твоє* голо-
сіння). В інших апелятивних текстах адресат – узагальнена особа, тобто людина
взагалі.

Аналіз вірша «Нічка тиха і тема була...» свідчить про порушення монополії
граматичних засобів і поєднання як еготивного, так і апелятивного компонентів,
утворюючи композиційну та емоційну напругу асиметрією вживання займенни-
ків *я – ти*, що можна подати схематично:

Я – ти / я – ти / ти – я / я / я

Нічка тиха і темна була,

Я стояла, мій друже, з *тобою*,

Я дивилась на *тебе* з журбою;

Нічка тиха і темна була...

Вітер сумно зітхав у саду.

Ти співав, *я* мовчазна сиділа,

Пісня в серці у *мене* бриніла;

Вітер сумно зітхав у саду...

Спалахнула далека зірниця.

Ох, яка мене туга взяла!

Початкова позиція у другому і третьому реченнях займенника *я* ніби виділяє
його, при цьому менш значимим виявляється *ти* у непрямому відмінку в тих же
реченнях, потім ситуація міняється: у шостому реченні на першій позиції актуа-
лізується займенник *ти*, а *я* стоїть у непрямому відмінку. Отже, ми спостеріга-
ємо синтаксичний спосіб усунення значимості егоцентричного *я* вживанням у
непрямих відмінках, що послаблює його егоцентричність. Подібні асиметричні
конструкції не випадкові – вони привертають увагу читача протиставленням не-
названих дійових осіб, створюють композиційну напругу. Таке протиставлення
займенників першої і другої особи служить композиційним стрижнем вірша. По-
при те, що займенники, на відміну від самостійних частин мови, позбавлені са-
мостійності значення, системою вірша висуваються на перший план, додатково
семантизуються, укрупнюються (Еткінд 97).

Прикладом внутрішнього діалогу є вірш «Де поділися ви, голоснії слова...»:

Де поділися ви, голоснії слова,

що без вас моя туга німа?

Розточилися *ви*, як весняна вода

по ярах, по байраках, по балках.

Чом не станете *ви*, як на морі вали,

не гукнете одважно до неба,

не заглушите туги прибоєм гучним,

не розіб'єте смутку моєї душі

міцним напрасним натиском бурі?

Я не на те, слова, ховала *вас*

і напоїла крів'ю свого серця,

щоб *ви* лилися, мов отрута млява,

і посідали душі мов іржа.

Промінням ясним, хвилями буйними,
 прудкими іскрами, летючими зірками,
 палкими блискавицями, мечами
 хотіла б **я вас** виховати, слова!

Щоб **ви** луна гірську будили, а не стогін,
 щоб краяли, та не труїли серце,
 щоб піснею були, а не квилінням.

Внутрішній діалог ведеться між Лесею Українкою (**я**) і поетичним словом (**ви** – *слова*), це позиція ліричного я щодо світу слів. Така дивна адресація спрямована – це внутрішній діалог із самою собою, своєрідна автокомунікація, із однією зі сторін свого **я**, коли спадає натхнення, не вистачає слів або вони не ті. У такому діалозі набувають значимості питальні й окличні речення, звернені до мовчазного співбесідника – слова.

Ще один приклад еготивного вживання займенника на тлі співвіднесення його вже із займенником **вона**, який є анафорою до названого явища – весни, у вірші «Стояла я і слухала весну...»:

Стояла **я** і слухала весну,
 Весна **мені** багато говорила,
 Співала пісню дзвінку, голосну,
 То знов таємно-тихо шепотіла.

***Вона мені** співала про любов,
 Про молодість, радість, надії,
Вона мені переспівала знов
 Те, що давно **мені** співали мрії.*

Я / я / вона – я / вона – я / я

Симетрична конструкція **вона** (весна) – **я** обрамлена вживанням займенника **я**, що привертає увагу читача до внутрішнього світу поетеси, її почуттів, але знову вживання **я** у непрямих відмінках послаблює увагу до постаті авторського я.

Цікавими з композиційного погляду є рядки з поеми «Одержима»:

***Їм**, може, треба іншого Месії?*

***Їм**, може, Сина Божого не досить?*

Вони сліпі, **вони** ще не прозріли,
 самого слова мало **їм** для віри,
їм треба діла.

Їм – їм / вони – вони / їм – їм

Симетричні повтори займенника **вони** (люди) (**їм – їм; вони – вони; їм – їм**) на початку двох перших речень складносурядного речення та в кінці його посилює композиційну напругу тексту. Складається враження, що займенники створюють комунікативну рамку і грають одну з головних ролей у формуванні смислу.

Цікавою є взаємодія чотирьох займенників у вірші «Хвилина розпачу»:

*Тюрма — се коло злої чарівниці,
 Ніколи не розіб'ється **воно**.*

*Їм сірим здасться все, як небо у негоду,
 І світ, немов тюремний двір малий.
 О горе тим рукам, що звикли у неволі
 Носить кайдани ржаві та важкі,
 На волю вирвуться, і там бридкі мозолі
 Їм нагадають, хто вони такі.
 Коли вони ще вірять у богів,
 Благати мусять силу ту небесну:
 "Пошли нам Боже, чесних ворогів!
 О горе нам усім!
 Нехай вона впаде, і зрушене каміння
 Покриє нас і наші імена!*

У ньому **ми** – «узагальнене», відноситься до групи людей, включаючи автора. **Вони** – невідомо хто, займенник, у контрасті й відчуженості до **ми**, обидва повторюються тричі і можуть бути витлумачені по-різному – жодний зі смислів не є одним єдиним і остаточним. **Вона** – це тюрма, до якої звертається автор, бажаючи, щоб вона впала і покрила всіх. **Воно** – це коло злої чарівниці – це найвагоміше слово цього вірша, оскільки виділяється ще й ритмічно. Такий смисловий контраст, який визначає смисл вірша, свідчить про трагедію в'язнів.

Воно – Їм / Їм – вони / вони – нам / вона – нас

Такий рух займенників свідчить про рух від зображення об'єктивного до заглиблення у суб'єктивне.

Зміст поетичної категорії особи визначається різними факторами, одним з яких є предикати до займенників. Можна помітити, що в усіх творах займенник **я** у називному відмінку координується дієсловом у сполучі підмета і присудка. Це означає, що для формування категорії особи необхідне «навколишнє середовище», головним чинником якого виступає присудок. Звернемо увагу на займенники-кореляти **я – ти**. З контекстів Корпусу Лесі Українки було відібрано окремо предикати до займенника **я** (484 контексти, з яких – 409 виражені дієсловами) і до займенника **ти** (208 контекстів і 153 дієслова). Цікаво, до якої семантичної категорії належать предикати, з якими найчастіше сполучаються ці займенники? Чи є різниця у виборі дієслів, з якими формується предикативне відношення?

У Корпусі української мови дієслова протеговані семантичною розміткою, яка представлена трьома доменами, що репрезентують концептуальну базу знань про українські дієслова: «Дія і Діяльність», «Буття, Стан, Якість», «Відношення», які, своєю чергою, поділяються на домени з урахуванням категорійно-лексичної семантики та з урахуванням категорійно-лексичних сем. Фрагмент ідеографічного словника, наповненого дієслівною лексикою з частотними характеристиками поетичного стилю Лесі Українки, наведено нижче. Перший рядок – назва домену, другий рядок – сума абсолютних частот дієслів, які репрезентують домен нарізно для займенника **я** і займенника **ти**; третій – дієслова, які зустрілися в позиції предиката до займенника **я**, і окремо для займенника **ти**.

Наводимо домени, які наповнені найбільшою кількістю дієслів.

Буттєва сфера:

Займ. **Я** (сума абсолютних частот – 37; відносна частота у % – 8,6%)

бути (23) вбити, гинути (2), загинути(3), згинуті (2), почати, прожити, проводити (час), скінчити, сконати, увінчатися

Займ. **ТИ** (сума абсолютних частот – 9; відносна частота у % – 5,2%)

Бути (7), гинути (2), стати

Воля

Займ. **Я** (сума абсолютних частот – 64; відносна частота у % – 14, 8 %)

бажати (2), вірити (5), воліти, здолати, змогти, могли (13), мусити (10), пориватися, прагнути (4), сподіватися, терпіти, хотіти (22), хтіти (2) здолати

Займ. **ТИ** (сума абсолютних частот – 13; відносна частота у % – 7,6 %)

Бажати (2), вдатися, могли (3), мусити (3), хотіти (7), хтіти (2)

Звук

Займ. **Я** (сума абсолютних частот – 5; відносна частота у % – 1,2 %)

співати (2), заспівати (2), линуті

Займ. **ТИ** (сума абсолютних частот – 2; відносна частота у % – 1,2 %)

Співати, заглушити

Ментальна сфера

Займ. **Я** (сума абсолютних частот – 68; відносна частота у % – 15,7 %)

вважати, вірити (5), вирвати з пам'яті (11475 р. 38), вміти(2), вчитися, гадати (2), думати (3), згадати (3), згодитися, згадувати, , забути (7), знайти, знати (21), згадати, звикнути, зректися, надіятися, пам'ятати (2), повірити, подумати, помилитися, пригадати, признаватися, приступити, проклясти, прочитати, списати, споминати, тайти, цінувати, шукати (2)

Займ. **ТИ** (сума абсолютних частот – 33; відносна частота у % – 19,1 %)

важитися, вірити (4), гадати (2), думати, забути (4), згадувати (4), знайти (2), знати (9), зрікатися, одурити, пам'ятати, пізнатися, помилитися, провідіти

Міжособистісні відношення

Займ. **Я** (сума абсолютних частот – 19; відносна частота у % - 4,4 %)

відцуратися, датися, закохатися (3), зустрічати, коритися (3), любити (5), поважати, показати, рівнятися, розстатися, цілувати

Займ. **ТИ** (сума абсолютних частот – 12; відносна частота у % – 7 %)

Врятувати, збудити, кохати, пасти, перемогти, підманити, побратися, повести пробудити (2), сподобатися, чарувати

Мовлення

Займ. **Я** (сума абсолютних частот – 28; відносна частота у % – 6,5 %)

благати, відповісти, вітати, говорити, запитати, звати, казати (2), мовити, обізнатися, питати, попитати, проклинати (2), промовляти (4), просити (2), сказати (10)

Займ. **ТИ** (сума абсолютних частот – 10; відносна частота у % – 5,8 %)

дякувати, казати (2), кликнути, мовчати, обіцяти, сказати (4)

Переміщення об'єкта

Займ. **Я** (сума абсолютних частот – 16; відносна частота у % – 3,4 %)

збирати, кинути (3), класти, нести, носити, підвести, подавати, покласти, пожити, позирати, розвіяти, скинути, слати, схилити (2)

Займ. **ТИ** (сума абсолютних частот – 4; відносна частота у % – 2,3 %)

взяти (2), завести, поставити

Посесивна сфера

Займ. **Я** (сума абсолютних частот – 45; відносна частота у % – 10,4 %)

віддавати, віддати (4), взяти, дарувати (2), дати (7), датися, задати, збутися, знайти (2), мати (16), лишати, лишити (2), набратися, одбирати, придбати, приймати, створити, схопити

Займ. **ТИ** (сума абсолютних частот – 15; відносна частота у % – 8,7 %)

віддати, дати (3), здобути, мати (6), наводити, прийняти, продавати, таїти

Рух

Займ. **Я** (сума абсолютних частот – 35; відносна частота у % – 8,1 %)

блукати (2), вийти, виходити, дійти, іти (3), йти (7), літати, минати, піти (6), податися, поїхати, поплисти, походжати (2), прийти (2), приступити, приступити, приходити, ходити (2)

Займ. **ТИ** (сума абсолютних частот – 10; відносна частота у % – 5,8 %)

виводити, зійти, йти (5), летіти, ходити (2)

Фізіологічна сфера

Займ. **Я** (сума абсолютних частот – 40; відносна частота у % – 9,3 %)

бачити (13), вгледіти, вигострити погляд, вчути, дивитися (6), забути, поглянути, почути (2), слухати, спати, спустити погляд, упитися, чути (10)

Займ. **ТИ** (сума абсолютних частот – 15; відносна частота у % – 8,7 %)

Бачити (4), дивитися (3), прислухатися, слухати, спати, спочивати, чути (4)

Якісний стан

Займ. **Я** (сума абсолютних частот – 2; відносна частота у % – 0,5 %)

втомитися, привикнути

Займ. **ТИ** (сума абсолютних частот – 4; відносна частота у % – 2,3 %)

Забаритися, заждати цвісти, чекати

Найхарактернішими для обох займенників у предикативній позиції є дієслова домену **ментальної сфери (15,7 % / 19,1%)** знати (21/9), забути (7/4), вірити (5/4) тощо. Всього 31 дієслово, причому дієслова другої групи, яка стоїть адресата мовлення (**ти**), повністю перетинаються з першою групою суб'єкта мовлення (**я**), хоча частка дієслів-предикатів, що сполучаються із займенником **ти**, за відносною частотою переважає. Такі предикати при словах **я – ти** свідчать про спрямованість до пізнання світу. На другому місці для обох займенників домен **воля (14, 7% / 7,6 %)**, дієслова якого частотніші у поєднанні із займенником **я**: *хотіти (22 / 7), могли (13 / 3), мусити (10 / 3), вірити (5), бажати (2 / 3)* тощо:

***Я** не знаю, на щастя чи на горе тая воля,*

та я ще не скувала їй кайданів;

не знаю я, де взять на них заліза

і на яким вогні вони куються

(«Ні, я покорити її не здолаю...»).

Третє місце посідають дієслова домену **буттєвої сфери** для займенника **я** (8,6%): *бути* (23), які найчастіше виконують роль дієслова-зв'язки, *вбити, загинути* тощо і **міжособистісних відношень** (7%) для займенника **ти**: *врятувати, збудити, кохати* тощо. На четвертому місці дієслова домену **мовлення** (6,5% / 5,8%): *сказати* (8/4), *говорити, звати, обіцяти, промовляти* тощо.

Отже, абстрактно-поняттєва семантика персоналізації – безпосередніх учасників мовленнєвого акту суб'єкта й об'єкта – реалізується практично однаково у синтагматичній поєднуваності із семантикою предикатів. Семантика предикатів є свідченням пріоритетів поетичної особистості Лесі Українки. При цьому зміст поетичного **я** визначається, починаючи із предикативної пари, цілісного речення і завершуючи контекстом всієї творчості поетеси. Наприклад, з урахуванням специфіки дієслів таких доменів, як **міжособистісні відношення** (коритися, поважати, розстатися), **ментальна сфера** (вірити, згадувати, знати), **фізіологічна сфера** (бачити, слухати, чути), поєднуваності їх з особовим займенником **я** дещо зміщується акцент з центральної позиції підмета на смислову позицію предмета сприйняття, знання, почуття, що являє собою навколишній світ. І навпаки, коли присудок називає предикативну ознаку, яка має якісно-характеризувальне значення, в центрі уваги виявляється особовий займенник **я** (**я** цариця; **я** цар; **я** не Месія; **я** жінка; **я** не Астарот; **я** радий; **я** подолана; **я** спокійна; **я** нещасна; **я** узброєна; **я** чужа). З 484 контекстів з підметом **я** 409 містять дієслова-присудки, а 75 – називають ознаку. Це ж твердження щодо зміни актуалізації стосується займенника **ти**: з 208 контекстів з підметом **ти**, з яких 153 мають при собі дієслівні присудки, а 45 – іменники або прикметники (**ти** молода; **ти** молоденька; **ти** палка; **ти** криця; **ти** не меч; **ти** Месія; **ти** не винна), на них акцентується більша увага. Це синтаксичний чинник, який впливає на семантичну референційну функцію, яка полягає в тому, що поетеса втілює свої почуття і настрої в образах навколишнього світу – природи, речей тощо. **Я** присутнє не як предмет опису, а як суб'єкт сприйняття і почуттів.

Особливе змістове наповнення **я** характерне для поезій «*Contra spem spero!*», «*І все-таки до тебе думка лине*», «*Напис в руїні*», «*І ти колись боролась, мов Ізраїль*». У поезіях зміст ліричного **я** зумовлюється світоглядом поетеси: життя Лесі Українки – життя саме поета. Як і в поезії, так і в житті Леся Українка реалізовує важливу духовну місію. Тим більше відрізняється **я** поетеси в громадянській ліриці від звичайного буденного **я**, коли йде мова про пізнання невідомих світів:

*Я, цар царів, я, сонця син могутній,
Собі оцю гробницю збудував,
Щоб славили народи незчисленні,
Щоб тямили на всі віки потомні
Імення...*

Вірш присвячений єгипетській історії, оповідь іде від імені єгипетського царя. Леся Українка стверджувала силу й велич народу, який є творцем усього

найкращого на землі, зокрема пірамід, споруджених багато століть тому. Саме займенник **я** в перших рядках твору передає велич і непорушність єгипетського владаря, виступає від імені іншої особи. Перша особа може вживатися від імені іншої особи, наприклад, ліричного героя, у поемі «Одержима», де героїнею є жінка Міріам (частота **я** дорівнює 130 і є найвищою серед усіх творів Лесі Українки), а граматичною третьою особою є **він** (Месія).

Я від імені іншого використовує поетеса у поемах «Давня казка» та «Роберт Брюс, король шотландський». Тут перша особа має відношення до ліричних героїв. Але варто зауважити, що там, де **я** стосується ліричного героя, дистанція між поетесою і ліричним героєм скорочується або зовсім скасовується. Протиставлення осіб відсутнє. Поетеса не говорить про себе у третій особі, не відгороджує себе, не дивиться на себе збоку:

*Так, я вільний, маю бистрі Вільні думи-чарівниці,
Що для них нема на світі
Ні застави, ні границі.
Все, чого душа запрагне,
Я створю в одну хвилину,
В таємні світи надхмарні
Я на крилах думки лину.
Скрізь гуляю, скрізь буяю,
Мов той вітер дзвінкий в полі;
Сам я вільний і ніколи
Не зламав чужої волі!»*
(«Роберт Брюс, король шотландський»).

Займенник **я** не свідчить про зайву егоцентричність, оскільки **я** служить світу, виконує важливу місію. Це інше **я**, ніж звичайне людське **я**.

Перша особа майже не вживається в інших іпостасях ліричного **я** – поетичного або людського, напр., поетеса не втілює свої почуття в образах навколишнього середовища – природи, речей, які знаходяться в полі зору. Зазначимо, що Леся Українка не використовує типовий для багатьох поетів спосіб вираження особи – відсутність займенника **я** при дієслові-присудку. У переважній більшості її поезій присутній прямий займенник **я**. Це є однією з головних рис ідіостилу поетеси:

*Ні! я покорити її не здолаю,
ту пісню безумну, що з туги повстала,
ні маски не вмію накласти на неї,
ні в ясну одежу убрати не можу, –
б'є чорними крильми, мов хижа птиця,
і рани, як тільки я хочу приборкати
її силоміць*
(«Ні! я покорити її не здолаю...»).

У цьому уривку авторка починає вірш із займенника **я**, робить на цьому акцент, ставить логічний наголос.

Менш підкресленим **я** виявляється в непрямих відмінках у поезії Лесі Українки:

*Хто мене поставив
сторожею серед руїн і смутку?
Хто наложив на мене обов'язок
будити мертвих, тішити живих
калейдоскопом радощів і горя?*
(«Якби вся кров моя уплинула отак...»).

Отже, характер вживання першої особи виражає індивідуальність поетеси – її світосприйняття й особливості поетичної мови. Мова від другої особи однини **ти** може набувати узагальнювального змісту:

Ти мене до життя пробудила,
Ти мені очі відкрила,
Раптом вирости в мене і сплеснули крила
І понесли мене вгору шляхом променистим,
Вгору, все вгору,
В тую країну простору,
Де моя зірка зорить світлом рівним і чистим («Зоря поезії»).

Різні форми особових займенників, які стоять поруч, підкреслюють земне **я** і духовне **ти** (поезія) та перевтілення земного в духовне (вирости в мене крила, понесли мене шляхом променистим). Те саме спостерігаємо у вірші «Ave regina»:

*Безжалісна музо! куди ти мене завела?
Навіщо ти очі мені осліпила згубливим промінням своїм?
Навіщо ти серце моє одурила, привабила маревом щастя?
Навіщо ти вирвала в мене слова, що повинні б умерти зо мною?*

Примітно й інше: носій мови з'являється лише в непрямих відмінках, що не створює егоцентричної структури.

Займенники **ти** і **я** взаємодіють як ліричне **ти** (досадонька) і людське **я** (поетеса), вступають у діалог, причому займенник **я** присутній імпліцитно, на що вказує закінчення 1 особи допоміжного дієслова бути і дієслова приспати:

Лежи ж тепер, досадонько, тут у серці тихо, буду тебе колихати, чи не присплю лихо. Притулишся до серденька, мов дитина рідна, буде тобі з мого серця колиска вигідна... («Ой піду я в бір темненький»).

Інший приклад взаємодії **я** – **ти** в уривку з поезії «Єврейська мелодія», де людське жіноче почуття поетеси, її туга за коханим завершується порівнянням її із квіткою зів'ялою, а втрата коханого заміщується тим, що в душі (*пісні та думки*):

Ти не мій! розлучив нас далекий твій край
І вродлива чужинка забрала!
Ти там, може, знайшов незаказаний рай,
Я ж без тебе, мов квітка зів'яла.
І zostались мені лиш пісні та думки... («Єврейська мелодія»).

У цих поезіях у центрі уваги **ти** (зазвичай це ліричний герой) і світ (далекі край), оскільки я-центричність гаситься, з одного боку, протиставленням **я – ти**, з іншого непрямыми відмінками займенника **я**.

На порівнянні **я** (поетеса) і **ви** (зорі) побудований вірш «Ви щасливі, пречистії зорі...», у якому чотири рази повторюється займенник **ви** і шість – **я**.

Ви щасливі, пречистії зорі,
ваші промені – ваша розмова;
якби **я** ваші промені мала,
я б ніколи не мовила слова.
Ви щасливі, високії зорі,
все на світі **вам** видко звисока;
якби **я** так високо стояла,
хай була б **я** весь вік одинока.
Ви щасливі, холоднії зорі,
ясні, тверді, неначе з кришталю;
якби **я** була зіркою в небі,
я б не знала ні туги, ні жалю.

Вірш пронизаний цією опозицією, починається з **Ви**, логічно виділяє предмет звертання і завершується **я**. Характерним є однаковий повтор **Ви щасливі** в кожному з трьох речень, а потім лексичним уточненням з епітетами і порівнянням (*пречистії зорі; високії зорі; холоднії зорі, ясні, тверді, неначе з кришталю*). Ці експресивно-емоційні повтори не випадкові, вони служать складному емоційному стану поетеси, яка шкодує, що не має таких променів, які у зірок – *ваша розмова*, не стоїть так високо, як зірки, з чим пов'язує свою самотність, а холодність і твердість зірок допомогли б їй у подоланні туги й жалю.

У вірші «Свята ніч» ведеться мова не в 1-й особі однини, а в 1-й особі множини – **я** і невелика група людей – **ми**. Інших займенників у цій поезії немає: **ми** зібрались громадкою йти так поважно; **ми** дивились на зорі; **ми** чути могли, як спадали летючі зорі; Проти вічності неба були **ми** малі, але небо схилялось над **нами**; *сіяли нам зорі за тисячі миль, і між нами світили низенько*; **Нам** не раз крізь волосся світила зоря; наче **ми**, перепливши небесні моря, завітчалися в краплі сріблесті; були **ми** святі в ту зоряну ніч урочисту. У цьому вірші авторське **я** включається в узагальнювальне **ми**.

Висновки та перспективи дослідження. Дослідження категорії особи в поезії Лесі Українки дозволяє зробити висновки про специфіку вживання граматичної особи в ліричній поезії порівняно з їх загальномовним вживанням. Розглянувши деякі аспекти функціонування першої та другої особи однини в ліричних поезіях Лесі Українки, можна стверджувати, що є складні зв'язки, які існують між змістом ліричного **я** і способами його вираження. З одного боку, **я** завжди присутнє в тексті, але, з іншого, формальні способи вираження **я** безмежні. Вони відіграють значну роль для індивідуальної поетики й ідіостилю письменниці. Характер зв'язків **я** з предикатами має свої індивідуальні особливості в поетичній системі Лесі Українки (зв'язок між напрямом світогляду поетеси на

навколишній світ і формальною структурою категорії особи) – тут виникає «асиметрія», яка полягає у диспропорції змісту категорії особи і форми її вираження.

У поетичній мові є прийоми вживання першої особи, які загальновідомі, але є внутрішній поетичний простір, у якому ці форми набувають своїх функцій. Функції ці індивідуальні й неповторні, вони формують ідіостиль поетеси. Лесине **я** – це **я** поета, який служить світу і приносить себе в жертву світу. Тому Лесине **я** – людське, несе в собі печатку служіння й відданості світу, хоча в житті їй багато в чому було відмовлено, її доля трагічна.

Розгляд аспектів функціонування категорії особи в ліриці Лесі Українки свідчить про складні відношення між змістом ліричного **я**, **ти** і способом їх вираження. Надлишок форм першої особи пов'язаний з позицією авторки щодо світу, з її світоглядом.

Перспективи подальших досліджень полягають, по-перше, у продовженні аналізу займенників у зв'язку з питанням кореферентності, тобто відношення між компонентами висловлювання (звичайно іменними групами), які позначають один і той самий позамовний об'єкт – референт, по-друге, в аналізі інших граматичних категорій на матеріалі корпусу текстів Лесі Українки з метою з'ясування особливостей її ідіостилу.

Література

1. Беценко Т. Особливості синтаксично-стилістичної організації поетичного доробку Лесі Українки як самобутнє явище в історії української художньої думки. *Волинська філологічна: текст і контекст. Універсум Лесі Українки*. № 22, 2016. С. 526 – 538.
2. Гин Я. И. Проблемы поэтики грамматических категорий. Избранные работы. Санкт-Петербург: Академический проект, 1996. 224 с.
3. Гинзбург Л. О. О лирике. Москва; Ленинград: Советский писатель, 1964. 384 с.
4. Голоюх Л. Домінант поетичного синтаксису Лесі Українки. *Лінгвостилістичні студії*. 2014. Вип.1. С. 63 – 69.
5. Дарчук Н., Ходаківська Я. Дослідницький корпус текстів Лесі Українки: лінгвістичні параметри. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Філологічні науки. Мовознавство*. 2018. № 12. С. 30-36.
6. Ковтунова И. И. Категория лица в языке поэзии. *Поэтическая грамматика*. Том 1. Москва: Азбуковник, 2006. С. 7 – 72.
7. Левин Ю. И. Избранные труды. Поэтика. Семиотика. Москва: Языки русской культуры, 1998. 824 с.
8. Лотман Ю. М. Анализ поэтического текста. Ленинград: Просвещение, 1972. 272 с.
9. Ожоган В. М. Займенникові слова у граматичній структурі сучасної української мови: Монографія. Київ, 1997. 231 с.
10. Эткинд Е. Г. Там, внутри. О русской поэзии XX века. Санкт-Петербург, 1995. 568 с.
11. Ясакова Н. Ю. Категорія персональності: природа, структура та репрезентація в українській літературній мові : монографія. Київ: НАУКМА, 2016. 326 с.

References

1. Betsenko T. "Osoblyvosti syntaksychno-stylistychnoyi orhanizatsiyi poetychnoho dorobku Lesi Ukrayinky yak samobutnye yavyshe v istoriyi ukrayins'koyi khudozhn'oyi dumky (Peculiarities of the syntactic and stylistic organization of Lesya Ukrainka's poetic work as an original phenomenon in the history of Ukrainian artistic thought)". *Volyn' filolohichna: tekst i*

- kontekst. Universum Lesi Ukrayinky (Volyn philological: text and context. Lesya Ukrainka's universe)* 22 (2016): 526 – 538. Print.
2. Gin Ya. I. *Problemy poehtiki grammaticheskikh kategorij. Izbrannye raboty (Problems of the Poetics of Grammatical Categories. Selected Works)*. Sankt-Peterburg: Akademicheskij proekt, 1996. Print.
  3. Ginzburg L. O. *O lirike (About the Lyrics)*. Moskva; Leningrad: Sovetskij pisatel', 1964. Print.
  4. Holoyukh L. "Dominant poetychnoho syntaksysu Lesi Ukrayinky (Dominant of Lesya Ukrainka's poetic syntax)". *Linhvostylistychni studiyi (Linguistic and stylistic studies)* 1 (2014): 63 – 69. Print.
  5. Darchuk N., Khodakivs'ka Ya. "Doslidnyts'kyy korpus tekstiv Lesi Ukrayinky: linhvistychni parametry (Lesya Ukrainka's research corpus of texts: linguistic parameters)". *Naukovyy visnyk Volyns'koho natsional'noho universytetu imeni Lesi Ukrayinky. Filolohichni nauky. Movoznavstvo (Scientific Bulletin of Volyn National University named after Lesya Ukrainka. Philological sciences. Linguistics)* 12 (2018): 30–36. Print.
  6. Kovtunova I. I. "Kategoriya lica v yazyke poehzii (The Category of a Person in the Language of Poetry)." *Poehticheskaya grammatika (Poetic Grammar)* 1. Moskva: Azbukovnik, 2006. 7–72. Print.
  7. Levin Yu. I. *Izbrannye trudy. Poehtika. Semiotika (Selected Works. Poetics. Semiotics)*. Moskva: Yazyki russkoj kul'tury, 1998. Print.
  8. Lotman Yu. M. *Analiz poehticheskogo teksta (Analysis of the Poetic Text)*. Leningrad: Prosveshchenie, 1972. Print.
  9. Ozhohan V. M. *Zaymennykovi slova u hramatychniy strukturi suchasnoyi ukrayins'koyi movy (Pronoun Words in the Grammatical Structure of the Modern Ukrainian Language): Monohrafiya*. Kyiv, 1997. Print.
  10. Ehtkind E. G. *Tam, vnutri. O russkoj poehzii XX veka (There, inside. About Russian Poetry of the XX century)*. Sankt-Peterburg, 1995. Print.
  11. Yasakova N. Yu. *Katehoriya personal'nosti : pryroda, struktura ta reprezentatsiya v ukrayins'kiy literaturniy movi (Personality Category : Nature, Structure and Representation in the Ukrainian Literary Language): monohrafiya*. Kyiv : NaUKMA, 2016. Print.

THE CATEGORY OF PERSON IN POETRY OF LESIA UKRAINKA

Natalia Darchuk

Department of Ukrainian Language and Applied Linguistic, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine.

Abstract

Background: The category of a person plays an exceptionally important role in the language of poetry; it is the category of a person by the nature of the use of its grammatical person that: 1) distinguishes between such art forms as poetry and epics; 2) forms different types of lyrics with different uses of grammatical persons; 3) highlights the poet's style by originality in the use of personality forms; 4) plays a significant role in the formation of meaning and the overall composition of lyrical poems.

Purpose: research of the category of a person in the lifetime works of Lesia Ukrainka on the basis of her text corpus Ukrainian posted at mova.info.

Results: Based on the material of the collections of the lifetime edition (the total text length is **55,638 word usages**), the Frequency Dictionary comprising 5,515 words was compiled, and quantitative data on the use of personal pronouns were obtained, the most frequent of which appeared to be **I, thou, we, you**, which, together with the context, became the source material. All 142 verses and poems have been analyzed by type of text (egotic, appealing, mixed and those using pronouns **he, she, it, they**). Studies have shown that the majority of texts (78.1% of 142) are the texts of mixed type, which is the evidence of increased intratextual communicativeness. The plot organization of lyrical texts with the allocation of plot schemes with "**I**" and "**thou**" centers was also analyzed.

The content of the poetic category of a person is determined by a factor such as a predicate to pronouns. From the contexts of Lesia Ukrainka's corpus, the predicates to the pronoun *I* (484 contexts, of which 409 are expressed by verbs) and to the pronoun *thou* (208 contexts and 153 verbs) were selected separately. The most characteristic for both pronouns in the predicative position are the verbs of the **mental sphere** (15.7% / 19.1%). Such predicates for the words *I* – *thou* indicate a focus on learning of the world. In the second place for both pronouns is occupied by **the will domain** (14.7% / 7.6%), the verbs of which are more frequent in combination with the pronoun *I*. The third place is held by verbs of the **existential sphere domain** for the pronoun *I* (8.6%): to be (23), which usually plays the role of a connective verb, and **interpersonal relations** (7%) for the pronoun *thou*. It is proved that the abstract-conceptual semantics of personalization, i.e. direct participants of the speech act of the subject and the object, is realized almost equally in the syntagmatic combinability with the semantics of predicates. The semantics of predicates are evidence of the priorities of Lesia Ukrainka's poetic personality. The study of the category of a person in the poetry of Lesia Ukrainka allows us to draw conclusions about the peculiarities of using a grammatical person in lyrical poetry in comparison with its common use. It can be argued that there are complex connections that exist between the content of the lyrical *I* and the ways of its expression. On the one hand, *I* is always present in the text, but on the other hand, the formal ways of expressing *I* are limitless. They play a significant role in the individual poetics and idiosyncrasy of the writer. The nature of connections between *I* and predicates has its own individual features in the poetic system of Lesia Ukrainka (the connection between the direction of the poet's worldview and the formal structure of the category of a person; there is an "asymmetry", which is a disproportion between the content and expression of the category of a person).

Discussion: Consideration of the functioning aspects of the category of a person in Lesia Ukrainka's lyrics testifies to the complex relationship between the content of the lyrical *I*, *thou*, and the ways of their expression. The excessive number of first-person forms is connected with the author's position regarding the world, with her worldview. The prospects for further research are, firstly, to continue the analysis of pronouns in connection with the issue of co-reference, and secondly, to analyze the other grammatical categories based on the material of Lesia Ukrainka's text corpus in order to clarify the features of her idiosyncrasy.

Keywords: addressee, originator, egocentrism, pronoun, ideographic dictionary, category of a person, text corpus, predicate, frequency.

Vitae

Natalia Darchuk, Doctor of Philology, professor, professor of Department of Ukrainian Language and Applied Linguistics in Taras Shevchenko National University of Kyiv. Her areas of research interests include applied linguistics and computational linguistics.

Correspondence: nataliadarchuk@gmail.com

Надійшла до редакції 26 серпня 2020 року
Рекомендована до друку 18 вересня 2020 року